

Правовий зміст концепції «MARGIN OF APPRECIATION» в діяльності Європейського Суду з прав людини.

К.А. Андрущенко

Європейський суд з прав людини є однією з провідних судових установ у галузі захисту прав людини на міжнародному рівні. Оскільки Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., рішення Суду, прийняті у справах проти неї, є обов'язковими до виконання для нашої держави. Крім того, практика Суду вважається джерелом права, яке разом із положеннями Конвенції та Протоколами до неї, може застосовуватися при розгляді судових справ[7]. Тому для України надзвичайно актуальним є питання свободи розсуду, в межах якої вона може діяти.

У прецедентній практиці Суду досить часто можна зустріти посилання на концепцію «margin of appreciation», яка стосується визначення можливості залишення окремих аспектів справи на державний розсуд з метою забезпечення ефективного правосуддя.

Тому при написанні цієї наукової статті, ми ставили перед собою мету розкрити правовий зміст даної концепції. Для цього ми звернули увагу на поняття концепції «margin of appreciation», її ознаки, критерії, обсяг застосування та межі свободи розсуду держав і їх правозастосовних органів при дотриманні положень міжнародних договорів.

Новизна даної роботи полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній науці проведено дослідження природи зазначеної концепції та її застосування в практиці Європейського суду з прав людини.

Досліджуючи правову природу концепції «margin of appreciation», ми звернулися до наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, Н.Н.Ліпкіної, В.Б.Авер'янова, В.Ф.Бойко, В.І.Бурденюка, М.Б. Рісного, С.Є.Федика, Д.Шпільмана, С.Гріра, М.Дженіс, Р.Кей, А.Бредлі, О.Бакірсіоглу та інших, а також до прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Для того, щоб розкрити поняття «правовий зміст», ми вважаємо за доцільне спочатку зрозуміти, що мається на увазі під «змістом». Отже, зміст – суть, внутрішній зміст, значення чого-небудь. Суть – найголовніше, основне в чомусь, чому-небудь. Суть – синонім словам «зміст», «основа» [4; С.155; 463].

Правова ж сутність (юридична природа) виявляється у здатності визначати права і обов'язки, відповідальність суб'єктів міжнародного права, визначати санкції та тлумачити норми [2; С. 76].

Значення виразу «margin of appreciation» не є зрозумілим з першого погляду для англійських правознавців та юристів, оскільки французький термін, від якого він походить, «marge d'appréciation» найчастіше перекладають як «межі визначення/оцінки/оцінювання». Говорячи в загальному, термін «margin of appreciation» відноситься до простору для маневру, який страсбурзькі установи (Європейська комісія з прав людини та Європейський суд з прав людини) бажають надати національним органам влади при виконанні останніми своїх зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини. Проте згаданий термін не зустрічається ні в самому тексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ні в підготовчих документах.

АНДРУЩЕНКО К. А.,

аспірант кафедри Міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник
БУТКЕВИЧ О.В.,

д.ю.н.кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

До ознак концепції «margin of appreciation» можна віднести те, що, по-перше, в доповнення до ст.15, вона мала значний вплив на судовий процес стосовно певних конвенційних прав – права на власність, яке міститься в ст.1 Протоколу №1, положення про недискримінацію – в ст.14, особистих свобод, відображених в ст.ст.8-11, але менший вплив на інші права. По-друге, жодна проста формула не може описати, як вона працює. По-третє, не дивлячись на розвиток юриспруденції, її найважливішою ознакою залишається її казуїстична, нечітка і переважно непередбачувана природа. По-четверте, поки дехто виступає за припинення користування концепцією в цілому, більшість погоджується з тим, що в її застосуванні необхідні більша точність, обґрунтованість та послідовність [22; С.5].

Як невід’ємний та постійний феномен Конвенції, повинні існувати принципові критерії для застосування доктрини «margin of appreciation». Ці критерії були розроблені судовою практикою страсбурзьких органів [26]. До них відносяться:

а) критерій «передбаченості законом» в якості підстави недопущення перевищення державами меж свободи розсуду включає в себе наступні умови правомірності втручання у здійснення прав і свобод, гарантованих Конвенцією [6; С. 10]. До першої вимоги критерію «передбаченості законом» («відповідності закону») відносяться перш за все будь-які положення, які суперечать Конвенційним правам, які повинні мати достатній рівень контролю над відповідною особою, яка приймає рішення. Це робиться з метою уникнення здійснення одностороннього самоуправління [21; С.44]. Отже, у справі «Мейлоун проти Великобританії» [15] Суд стверджував, що повинен бути певний захист проти самовільних посягань органів державної влади на права, гарантовані ст.8, особливо якщо право виконавчої влади здійснюється таємно і ризик свавілля очевидний.

Друга вимога – доступність, ґрунтується на тому, що особа, на яку може вплинути розпорядження, повинна мати доступ до нього. Порушення цієї вимоги очевидне у справі «Сільвер проти Великобританії» [19], яка стосується керування кореспонденцією в’язнів через адміністративний нагляд міністра Тюремної служби. Суд зробив висновок, що більшість обмежень стосовно кореспонденції в’язнів можна взяти із змісту процесуального права (Закон 1952 р. про місця відбуття покарань та Тюремні правила 1964 р.). Проте ці обмеження, які містяться лише в неоприлюднених Правилах внутрішнього розпорядку, не відповідали закону, гарантованому ч.2 ст.8 Конвенції, за якою «органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше, ніж відповідно до закону і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров’я чи моралі або з метою захисту прав та свобод інших» [5; С.18].

Третя вимога – без сумніву означає, що закон повинен бути достатньо зрозумілим, щоб дозволити особам керувати своєю майбутньою поведінкою. Тому у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» [18] дотримувались позиції, що закон повинен бути сформульований достатньо чітко, щоб зробити можливим для особи керувати своєю поведінкою: що особа повинна бути здатна – за необхідності користуючись порадами – передбачити, в рамках розумної міри, враховуючи обставини, наслідки, які може спричинити певна дія. Проте ці наслідки не потрібно передбачати з абсолютною впевненістю. Н.Н.Ліпкіна [6; С.10] доповнює цей критерій четвертою вимогою – верховенством права.

Відображаючи місце і роль права в державі і суспільстві, верховенство права означає насамперед підпорядкованість держави і її інститутів праву і його пріоритетність щодо них. У співвідношенні прав і політики остання має визначатися і закріплюватися у правових формах. На основі права мають будуватися відносини між особою та суспільством. Аналогічним має бути співвідношення права і економіки, права та ідеології, права та інших соціальних норм [1; С.40].

б) критерій «законні цілі». Конвенція перераховує ряд законних цілей, які дозволяють втручання в право з врахуванням того, що це було передбачено законом та необхідно в демократичному суспільстві [24]. Будь-яке втручання в конвенційні права повинне відповідати такій законній цілі і держави-члени повинні довести, що відповідна правова норма переслідувала одну із цілей, викладених у ній, і була дійсно застосована до заявника в конкретній справі [26]. Отже, законна ціль не може бути виправданням для заходу, вжитого для іншої невідповідної мети, як зазначено в ст.18 Конвенції «Межі застосування обмежень прав»: «Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені» [5].

с) критерій «необхідності в демократичному суспільстві» визначає, що не достатньо, коли держава втручається в права заявника для законної цілі; Суд повинен також підтримати обмеження і розцінювати його як необхідне за певних умов. Це включає те, що Суд приймає якісне рішення сто-

совно суті відповідної національної правової норми та її застосування. Більш того, Суд наполягає, що існує переконливе об'єктивне виправдання для права та його застосування. Наприклад, хоча може бути корисним або зручним мати право, яке забороняє публікацію матеріалів, що можуть призвести до образи чи роздратування переважної частини громадськості, лише для цієї мети не буде «необхідним» мати таке право [26]. У справі «Хандісайд проти Великобританії» Суд постановив, що слово «необхідний» означало, що повинна бути «нагальна громадська необхідність» для посягання на право [23].

На нашу думку, оцінюючи, чи існує така «нагальна громадська необхідність» чи ні, національним органам влади дозволено свобода розсуду. Фактично це є оцінкою демократичної необхідності.

Тому ми погоджуємося із твердженням науковця Н.Н.Ліпкіної [6; С.10], що критерій «необхідність» в демократичному суспільстві в якості підстав недопущення перевищення державами меж свободи розсуду є загальним принципом втручання в будь-яке із гарантованих Конвенцією прав і свобод. Втручання може бути визнано необхідним в демократичному суспільстві лише в тому випадку, коли воно є обумовленим, тобто існують розумні і достатні фактичні підстави для його здійснення і, відповідно, передбачені цілі здійснення втручання.

Отже, критерії свободи розсуду «спонукають» суб'єкта до ухвалення певного рішення з тих варіантів, які визначені межами свободи розсуду [8; С.9].

«Margin of Appreciation» відноситься до повноважень Договірної Держави оцінювати фактичні обставини і застосовувати положення, передбачені в міжнародних договорах з прав людини. Свобода розсуду заснована на ідеї, що кожному суспільству дається певна свобода в знаходженні балансу між індивідуальними правами та національними інтересами, а також в розв'язанні конфліктів, які виникають в результаті різних моральних поглядів. У цьому відношенні доктрина аналогічна концепції судового розсуду, коли суддя, дотримуючись певних обмежень, встановлених законодавством, прецедентом чи звичаєм, може вирішувати справу в рамках ряду можливих рішень.

Свобода розсуду створена, щоб надати гнучкість у розв'язанні конфліктів, що виникають з відмінних соціальних, політичних, культурних та правових традицій Договірних Держав в межах Європи. Дійсно, одне з логічних обґрунтувань доктрини пов'язане з тим фактом, що національні органи влади знаходяться в кращій позиції, ніж міжнародний суддя, щоб оцінити конкретні обставини справи. Проте зазначений розсуд повинен виконуватися справедливо та неупереджено, але при цьому не суперечити стандартам, закріпленим законодавством, тобто потенційне зловживання розсудом становить основну загрозу законному застосуванню доктрини. Оскільки законодавство регулює права та обов'язки індивідуальних членів певного суспільства, надзвичайно важливе виконання доктрини з дотриманням принципів, спрямоване на забезпечення правової ясності. Надмірно суб'єктивне та без дотримання принципів застосування розсуду може не лише розмити концепцію правової правильності, але також підірвати тендітну структуру системи Європейської конвенції, робота якої залежить від добровільного співробітництва держав-членів [12; С.711-712].

Принцип забезпечення певної свободи національного розсуду – це здійснення Євросудом тлумачення конвенційних приписів у справах певного типу з врахуванням наявної у судових органах та посадових осіб держав-учасниць делегованої їм положеннями Конвенції певної свободи розсуду щодо розуміння та застосування ними конвенційних норм з метою забезпечення належних умов реалізації та захисту прав і свобод людини, а також досягнення балансу між цими правами та свободами особи і національними інтересами [11; С.8].

Пошук відповідей на ключове питання – який обсяг розсуду та обмеження надаються національним органам влади та Суду за допомогою тлумачення, яке Конвенція дозволяє в контексті, створеному конкретним судовим процесом – повинне починатися із ст.3 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.[22; С.15].

Відповідно до ст. 31 Віденської конвенції, договір повинен тлумачитися добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору. Для цілей тлумачення договору, контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки: а) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору; б) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору. Поряд з контекстом враховуються: а) усяка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень; б) наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення; с) будь-які відповідні норми

міжнародного права, які застосовуються у відносинах між учасниками. Спеціального значення надається термінові в тому випадку, коли встановлено, що учасники мали такий намір.

Стаття 32 Віденської конвенції передбачає додаткові засоби тлумачення для підтвердження значення, коли тлумачення відповідно до ст. 31: а) залишає значення двояким чи неясним; або б) призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними [3].

Залежно від обсягу розсуду, що надається національним органам держав-учасниць при застосуванні ними конвенційних норм, можна виділити права та свободи, щодо яких розсуд: а) взагалі відсутній (ст.1 Протоколу №6, ст.3 Конвенції), б) вузький (ст.5 Конвенції), в) має помірковані межі (ст.ст.8-14 Конвенції), г) широкий (ст.1 Першого протоколу) [8; С.10].

Схоже існування або відсутність спільної європейської основи між законодавством та практикою Договірних Сторін відіграє ключову роль у визначенні простору свободи розсуду. «Існування схожих прикладів практики чи правил в різних державах-членах узаконить ширшу свободу розсуду для держави, яка знаходиться в цих рамках і зробить незаконними спроби діяти інакше». На цьому твердженні також наголошувалося у справі «Расмюссен проти Данії»: «...Договірні Сторони користуються певною «свободою розсуду» при оцінюванні, чи виправдовують і до якої міри відмінності в інших схожих ситуаціях різне тлумачення законодавства ... Обсяг свободи розсуду буде залежати від обставин, предмету та його передумов; у цьому плані одним з відповідних факторів може бути наявність чи відсутність спільної основи між законодавствами Договірних Держав ...».

Основне обґрунтування Суду засноване на припущенні, що національні органи влади знаходяться в кращому положенні, щоб оцінювати справу, особливо у випадках, коли між державами-членами немає консенсусу. Проте це припущення, незважаючи на існування спільної основи, не застосовується до справ, в яких дуже очевидне порушення певного права [12; С. 722-723].

Обсяг розсуду держав – це інструмент прецедентного походження, який дозволяє Європейському суду надавати національним органам влади визначену самостійність в застосуванні Конвенції. У цьому випадку правові акти, прийняті останніми на підставі Конвенції, користуються по суті пом'якшеною формою імунітету, що тягне за собою ослаблення європейського контролю в порівнянні з тією повнотою компетенції, якою наділяє Суд стаття 32 Конвенції.

Такі акти вже більше не підлягають повному «перегляду», але можуть бути змінені лише в тій мірі, в якій їх дія «виходить за рамки» наданого національним органам влади обсягу свободи розсуду. Суд обмежує власну наглядову функцію, допускаючи, що національні державні органи мають великі можливості для вирішення якого-небудь судового спору. В основу обсягу свободи розсуду були покладені різні принципи – субсидіарний нагляд Страсбурзького Суду, плюралізм і суверенність держав, недостатність засобів в розпорядженні Суду для розгляду справ зазначеного вище рівня, юридична неможливість для Страсбурзького Суду виступати в якості третейської інстанції із складних соціально-економічних справ, надто велика віддаленість ЄСПЛ для прийняття рішення у випадках, що вимагають особливої обачності.

Коли Суд обмежує власні повноваження в плані тлумачення права, мова йде не лише про надання національним органам влади певної свободи розсуду, але і про передачу їм основного обсягу роботи з тлумачення; при цьому Суд залишає за собою сферу нагляду. Таким чином, розглянуте нами питання є двозначним [10; С. 20-21].

Як показує прецедентна практика Європейського Суду, в принципі до обсягів розсуду національних органів влади і особливо національних судів віднесені дві галузі – це питання факту і національного права.

Оцінка фактичної сторони справи входить в компетенцію в першу чергу національних органів влади і судів. В постанові від 22.09.1993 р. у справі «Клаас проти Німеччини» Європейський Суд нагадує, що «... він не вправі підміняти власним судженням оцінку фактів, здійснену національними судами, які в принципі зобов'язані зважити одержані ними дані» (див. серед інших джерел з цього питання постанову Європейського Суду від 16.12.1992 р. у справі «Едвардс проти Сполученого Королівства», а також постанову Суду від 22.04.1992 р. у справі «Відаль проти Бельгії»).

Отож, питання факту чи національного (і навіть міжнародного) права в принципі знаходяться за межами наглядової функції Європейського Суду. Саме в принципі, так як саме з цих питань Суд залишає за собою право маргінального контролю щодо оцінок, наданих національними органами влади і судами. В тому, що торкається національного законодавства, і відповідно до усталеної прецедентної практики, Суд постійно нагадує, що його завдання, як воно визначене в ст.19 ЄКПЛ, полягає в забезпеченні дотримання зобов'язань, прийнятих на себе державами-членами Ради Європи згідно із Конвенцією. Обов'язки з тлумачення і застосування національного законодавства

покладаються в першу чергу на національні органи влади, зокрема, на національні суди певної країни [10; С.25].

Обсяг розсуду чітко визначений його межами, тобто жорстко встановленими рамками вибору, вийти за які правозастосувальний суб'єкт не має права, аби не порушувати законодавство [8; С.8;11].

«Межі розсуду», якими користується держава, а саме: законодавчі органи, уряд, судові та інші органи, найчастіше визначаються так: «певні», «широкі». У свою чергу Суд визнав: обсяг вибору держави може відрізнитися залежно від різних чинників, насамперед, предмета і підстави справи. «Межі розсуду» є широкими переважно у справах щодо питань політичної організації, економіки, соціальної моралі, які характеризують демократичне суспільство у державі [14].

Незважаючи на те, чи є межі розсуду широкими чи ні, вибір держави все-таки може бути підданий оцінці з боку Суду, оскільки останньому належать повноваження щодо розгляду усіх питань, пов'язаних із застосуванням і тлумаченням Конвенції. При цьому Суд не повинен в жодному випадку підміняти компетентні національні органи. Його завдання – швидше у тому, щоб переглянути оскаржувані рішення національних органів під час здійснення ними дискреційних повноважень. Отже, контроль Європейського Суду і межі розсуду національних органів взаємопов'язані [13].

Стандарт «європейського консенсусу» відіграв ключову роль у ширшому та вужчому застосуванні свободи розсуду на практиці. По суті, існування подібних прикладів практики чи норм в різних країнах-членах узаконить ширшу свободу розсуду для держави, яка залишається в межах цієї подібної практики та зробить незаконними спроби вчиняти інакше [17]. Однак критерій європейського консенсусу критикувався з різних приводів, включаючи відсутність ґрунтового та детального порівняльного дослідження, спрямованого на його вивчення.

Інколи до країни, яка «залишається позаду», застосовуються санкції. У справі «Маркс проти Бельгії» [16] Суд проаналізував колишню відмінність в бельгійському праві між «законною» та «незаконною» сім'єю. Суд відзначив, що в той час, коли розроблялася Конвенція, така відмінність розцінювалася як допустима та нормальна в багатьох європейських країнах. Проте Суд не може не висловити задоволення з приводу того, що національне законодавство переважної більшості держав-членів Ради Європи розвилася і продовжує розвиватися одночасно із відповідними міжнародними правовими актами в напрямку повного юридичного визнання істини *“mater simper certa est”* – «мати завжди достовірно відома». Проте варто звернути увагу на те, що у справі «Хандісайд проти Великої Британії» [13], в якій «законною ціллю» був захист моральності – причиною, чому надали ширшу свободу розсуду, європейська концепція моралі була відсутня [26].

Суддя ЄСПЛ, Дійсний член Інституту Великого Герцогства Люксембург Дін Шпільман [10; С.20] зазначає, що надаючи більш чи менш широкую свободу розсуду державам, суддя ЄСПЛ складає з себе наглядову функцію або покладає відповідальність на національного суддю в інтересах розумної субсидіарності. Сфера свободи розсуду держав – це поняття, що охоплює посилення на можливість маневрування, яке ЄСПЛ готовий визнати за національними органами влади для виконання їхніх обов'язків, що впливають з Конвенції [22; С.5].

Оскільки нам не вдалось віднайти тлумачення правового змісту концепції «margin of appreciation», то певний обсяг опрацьованої наукової літератури дає підстави зрозуміти, що наведене словосполучення означає правову сутність, тобто найголовнішу основу, в якій розкривається поняття, ознаки, критерії застосування, значення, права та обов'язки, відповідальність суб'єктів міжнародного права, їх здатність тлумачити правові норми, встановлювати санкції, визначати обсяг та межі свободи розсуду.

Ми переконані, що вчені вживають різні поняття щодо свободи розсуду: концепція, доктрина, але їх сутність є фактично аналогічною і доповнюючою.

Свобода розсуду – це засноване на нормах Конвенції, обмежене необхідністю дотримання принципу пропорційності і таке, основною метою якого є ефективне забезпечення прав і свобод людини, закріплених в Конвенції, право держави при наявності розумних і достатніх підстав здійснити передбачене внутрішньодержавним правом втручання в гарантовані Конвенцією права і свободи.

Ознаками концепції свободи розсуду можуть бути: значний її вплив на судовий процес щодо прав на: власність, недискримінацію особистих свобод, але менший вплив на інші конвенційні права; відсутність чіткої формули дії; найважливішою ознакою є її казуїстична, нечітка і переважно непередбачувана природа; необхідність більшої точності, обґрунтованості і послідовності; заснованість на нормах ЄКПЛ та інші.

Принциповими критеріями для застосування свободи розсуду є: передбачуваність законом, законні цілі та необхідність в демократичному суспільстві.

Таким чином, ефективне забезпечення прав і свобод людини відповідно до Конвенції, надання гнучкості, необхідної для уникнення руйнівних протистоянь між ЄСПЛ і державами-членами Конвенції, забезпечення можливостей для знайдення Судом рівноваги між суверенітетом Договірних Держав та їхніми конвенційними зобов'язаннями становить значення концепції свободи розсуду.

Також ми дотримуємось думки, що кількість можливих альтернативних варіантів, з-поміж яких визнані Конвенцією правозастосувальні суб'єкти уповноважені здійснювати вибір свого рішення для виконання конвенційних обов'язків – це обсяг свободи розсуду, який чітко визначений її межами («певними», «широкими»).

Оскільки практика ЄСПЛ є джерелом права для застосування національними судами при вирішенні спорів, на наш погляд, важливе місце в судовій практиці України, а також в діяльності інших компетентних органів державної влади, посідає і концепція свободи розсуду. Наукові дослідження цієї концепції можуть використовуватись для підготовки суддів, прокурорів, працівників правоохоронних органів, посадових та службових осіб державних установ, оскільки це може вплинути на прийняття ними більш зважених та аргументованих рішень щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

1. Авер'янов В.Б., Бойко В.Ф., Бурденюк В.І. та ін. Коментар до Конституції України: Науково-популярне видання.-К.: Інст. законодавства ВРУ, 1996.-376 с.
2. Анцелевич Г.О., Покрещук О.О. Міжнародне публічне право: Підр. / Під ред. Г.О.Анцелевича.-К.: Алерта, 2005.-424 с.
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. // Верховна Рада України: Офіц. веб-сайт // Сайт «Законодавство України».- Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (05.03.2012 р.)
4. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови /Худож.-оформлювач І.В.Осипов.-Харків: Фоліо, 2006.-540 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики.-К.: Укр. центр правничих студій, 2003.-582 с.
6. Липкина Н.Н. Правовые позиции Европейского суда по правам человека относительно свободы усмотрения государств при осуществлении вмешательства в права и основные свободы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.-Москва, 2008.-26 с.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // // Верховна Рада України: Офіц. веб-сайт // Сайт «Законодавство України».- Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (24.09.2012 р.)
8. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти) // Автореферат диссертції на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2006.-13 с.
9. Толковый словарь русского языка: Пособие [В.Г.Бирюков, В.Г.Ветвицкий, Л.М.Гайдарова и др.] Под ред. М.И.Махмутова, А.В.Текучева, Н.М.Шанского.-Ленинград: Просвещение, 1982.-384 с.
10. Шпильман Дин. Сыграть на свободе усмотрения государства. Европейский суд по правам человека и теория национальной сферы усмотрения: отказ от европейского контроля или его субсидиарность? // Права человека. Практика Европейского суда по правам человека.-2011.-№6.-С.20-38.
11. Федик С.Є. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України) // Автореферат диссертції на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.-Л.: Вид. центр ЛНУ ім.І.Франка, 2002.-18 с.
12. Onder Bakircioglu – The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases, German Law Journal, Vol. 08 No.07, 2007, pp.711-734, available at <http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=846> (23.03.2012 р.)
13. CASE OF HANDYSIDE v. THE UNITED KINGDOM, judgment of 07.12.1976 //European Court of Human Rights: official website // Case-law // Decisions and Judgments // HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/kp197/view.asp?item=1&portal=hbk m&action=html&highlight=HANDYSIDE&sessionid=88083377&skin=hudoc-en> (02.02.2012 р.)
14. CASE OF JOHNSTON AND OTHERS v. IRELAND, judgment of 18.12.1986 //European Court of Human Rights: official website //Case-law //Decisions and Judgments //HUDOC Database //ECHR Portal Search List: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57508> (перевірено 24.09.2012 р.)

15. CASE OF MALONE v. THE UNITED KINGDOM, judgment of 02.08.1984. //European Court of Human Rights: official website //Case-law //Decisions and Judgments //HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Malone&sessionId=88082850&skin=hudoc-en> (03.02.2012 p.)
16. CASE OF MARCKX v. BELGIUM //European Court of Human Rights: official website // Case-law // Decisions and Judgments // HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Marckx&sessionId=86255312&skin=hudoc-en> (09.02.2012 p.)
17. CASE OF RASMUSSEN v. DENMARK, judgment of 28.11.1984 //European Court of Human Rights: official website // Case-law // Decisions and Judgments // HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Rasmussen&sessionId=88083377&skin=hudoc-en> (02.02.2012 p.)
18. CASE OF THE SUNDAY TIMES v. THE UNITED KINGDOM (No. 1), judgment of 26.04.1979. //European Court of Human Rights: official website // Case-law // Decisions and Judgments // HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Sunday%20%7C%20Times&sessionId=85905216&skin=hudoc-en> (03.02.2012 p.)
19. CASE OF SILVER AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM, judgment of 23.03.1983 // European Court of Human Rights: official website // Case-law // Decisions and Judgments // HUDOC Database // ECHR Portal Search List: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Silver&sessionId=85905216&skin=hudoc-en> (03.02.2012 p.)
20. Helen Fenwick – Civil Liberties and Human Rights – Cavendish Publishing Limited, London, 2005, pp.34-77.
21. S. Foster – Human Rights and Civil Liberties, Longman, 2003, p.44.
22. S. Greer – The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights, Council of Europe, July 2000, pp. 1-61.
23. R. Gordon, T. Ward, T. Eicke – The Strasbourg Case Law – Sweet & Maxwell, London, 2001.
24. M. Janis, R. Kay, A. Bradley – European Human Rights Law. Texts and materials – Oxford, 2000.
25. M. Janis, R. Kay, A. Bradley – European Human Rights Law. Texts and materials – Oxford, 2000.
26. THE MARGIN OF APPRECIATION //Council of Europe: official website // The Lisbon Network: [http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/EC HR/Paper2_en.asp](http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/EC%20HR/Paper2_en.asp) (31.01.2012 p.)